

ROKODELSTVO KOT DELO

Preučevanje rokodelstva z vidika antropologije dela

Izvirni znanstveni članek | 1. 01
Datum prejema: 7. 1. 2025

Izvleček: Avtor v članku raziskuje odnos med rokodelstvom in delom oz. zaposlitvijo in razpira stične točke med etnološkim raziskovanjem rokodelstva in antropologijo dela – poddisciplino kulturne antropologije, usmerjeno v kulturne in družbene razsežnosti dela. V zgodovini (slovenskega) etnološkega zanimanja za rokodelstvo poudari raziskave, ki so se že bolj posvečale strukturnim in odnosnim razsežnostim dela oz. zaposlitve. Najprej analizira raziskave, ki so rokodelstvo prikazovale kot pomembno prvino slovenske ljudske kulture, v nadaljevanju pa tudi raziskave, ki rokodelstvo preučujejo v sodobnih družbenih okoliščinah in kot prakso mogočih anti- ali pokapitalističnih usmeritev.

Ključne besede: rokodelstvo, delo, antropologija dela, materialna kultura, umetnost, odrast

Abstract: The author explores the relationship between handicraft and work, i.e. employment, and unpacks the points of contact between ethnological research on handicraft and the anthropology of work, the subdiscipline of cultural anthropology interested in the cultural and social aspects of work. The article offers insight into the history of (Slovenian) ethnological handicraft research, highlighting the cases when research has already focused more on the structural and relational aspects of work activities. In doing so, it first analyses studies that have presented handicraft work as an important element of Slovenian folk tradition, and, finally, those cases that study handicraft in a contemporary social context and as an example of potential anti-capitalist or post-capitalist practice.

Keywords: handicraft, work, anthropology of work, material culture, art, degrowth

Rokodelstvo, ki ga etnologi in kulturni antropologi pogosto preučujemo kot kulturno dediščino, materialno kulturo ali turizem, je v bistvu tudi oblika dela. V kapitalizmu ga tako dojemamo predvsem v primerih, ko rokodelci svoje izdelke pošljejo na trg in zanje prejmejo takšno ali drugačno plačilo. A delovni proces je tudi že sama izdelava rokodelskega izdelka, ki vedno deluje kot rezultat namenske porabe energije v specifičnem (delovnem) času, prostoru in razmerju. V tem smislu moramo med najzgodnejše znanstvene etnološke raziskave dela prištevati že etnografije rokodelstva in domače obrti s konca 19. in z začetka 20. stoletja.

V članku rokodelstvo in etnološke raziskave rokodelstva obravnavam z zornega kota antropologije dela – poddiscipline kulturne antropologije, ki preučuje sociokulturne razsežnosti dela in zaposlitve. Pri tem je sprva v ospredju vprašanje, kdaj (rokodelske) dejavnosti sploh dojemamo kot delo in kdaj ne. To vprašanje se mi zdi še zlasti aktualno ob sodobnem vzponu t. i. »digitalnega«, »kognitivnega« in »nematerialnega« dela (glej Lazzarato 1996) ter ob neoliberalnem privzganju »mehkih veščin« (glej Urciuoli 2008), ki vsaj na prvi pogled delujejo kot pravo nasprotje tistemu, kar ustvarimo z lastnimi rokami ali pa iz naravnih materialov – torej tistemu, kar je še pred kratkim veljalo za »pravo delo«.

Prvi del besedila namenjam pravnemu in zgodovinskemu pregledu ter premisleku razmerja med rokodelstvom in (mezdnim) delom, pri čemer me zanimajo predvsem neka-

tere objektivne ali pa vsaj simbolne prelomnice približevanja in oddaljevanja. V drugem delu se natančneje posvečam slovenskim etnološkim raziskavam, ki so rokodelstvo že obravnavale tudi z vidika delovnih aktivnosti, pri čemer so sicer dolgo izvirale predvsem iz zanimanja za ljudsko kulturo in njeno materialno razsežnost. Od tu pa prehajam v osrednji del besedila, v katerem raziskujem, do kje lahko antropologija rokodelstvo preučuje kot sodobno delovno prakso s specifičnimi ekološkimi in protisistemskimi implikacijami.

Omenjena kritični pregled in premislek razvoja etnološke misli o rokodelstvu na Slovenskem in širše ne stremita k izčrpnosti, temveč skušata predvsem zajeti nekatere konceptualne prelome in miselne iztočnice posodabljanja danega raziskovalnega polja. Zlata doba raziskovanja rokodelstva v slovenski etnologiji so bila leta pred njeno »antropologizacijo«, torej pred devetdesetimi leti 20. stoletja, ko so jo zatresli nekateri paradigmatični premiki (Vrečer 1991; Šmitek 1991; Šmitek in Jezernik 1992; Muršič 1994). Ta proces je v predvsem poudaril že prej nakazani delni odmik od historiografske metode, od zanimanja za kmečko kulturo in kolektivno etnično entiteto slovenstva k preučevanju sodobnih načinov življenja, zanimanju za človeka kot posameznika v globalni dimenziji, pa tudi k uvajanju »komparativnega in holističnega pristopa« (Šmitek 1991: 17). V zadnjem obdobju pa tudi rokodelstvo že nekoliko pogosteje preučujemo v okoliščinah sodobnega načina življenja v podeželskih in mestnih okoljih, kar nudi

* Jernej Trebežnik, doktorski študent, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo; razvojno raziskovalni sodelavec, Nacionalni inštitut za javno zdravje; jernej.trebeznik@gmail.com.

morebitno svežo iztočnico razmislekov o vlogi in ureditvi dela v naši in drugih družbah – vsega tistega, kar preučuje antropologija dela.

Rokodelstvo med delom in nedelom z zgodovinskega in pravnega vidika

Odnos med rokodelstvom in delom ter zaposlitvijo lahko v določeni skupnosti odraža družbena razmerja oz. nosi določeni kulturni naboj.¹ Na tem mestu nas zanima predvsem slovenski prostor in njegova srednjeevropska soseščina, od koder se je k nam širila industrializacija, a pri tem že lahko izhajamo iz nekaterih povsem univerzalnih vprašanj o človeškem delu in človeškim dejavnostim. Če samo delo razumemo v širokem smislu, torej kot vsako porabo energije, »usmerjeno v bolj ali manj eksplicitne (ekonomske) cilje« (Wallman 1979: 2), ali pa kot »univerzalno človeško aktivnost, ki predstavlja način preživljanja« (Spittler 2018), je namreč hitro jasno, da govorimo o zelo široki paleti dejavnosti. Delo je torej že samo po sebi širok označevalec zelo raznolikih dejavnosti, a takšnih, ki niso same sebi namen in ki zahtevajo (fizični) napor, rednost, stalnost, izučenost, se ponavljajo in trajajo (po Kocka 2010: 3).

Rokodelstvo je pogosto zadovoljevalo materialne potrebe in ekonomske cilje, ob tem pa vključevalo fizične in miselne sile ter porabo energije, kar pomeni, da je že samo po sebi lahko delo. Kot nedelo lahko v tem pomenu morda razumemo le rokodelske (prostočasne) dejavnosti, katerih proizvodi ne bodo služili nobenim ekonomskim ciljem, temveč zgolj lastni, po možnosti nedelovni rabi (umetnostnemu izražanju, igri ipd.).² Po drugi strani je v Sloveniji in širše v kapitalističnem svetu danes jasno, da o delu govorimo predvsem v smislu »mezdnega dela«, kar je v marksističnem smislu ekonomsko razmerje med delavcem

in nadrejenim, pri katerem delavec prodaja svojo delovno silo. V teh okoliščinah si laže predstavljamo razlago, po kateri rokodelstva ne moremo preprosto interpretirati kot dela. Kljub temu je bilo rokodelstvo dolga stoletja temelj družbenega delovanja oz. proizvodnje. Industrializacija ga je sčasoma odrinila na obrobje delovnih dejavnosti, a je tudi pozneje, vsaj v manjših skupnostih, ohranjalo vidno družbeno vlogo.

Odnos rokodelstva do dela je ves čas nekoliko odražala in določala že zakonodaja, ki je rokodelske dejavnosti včasih opredeljevala kot tržno dejavnost, s katero se je mogoče preživljati, spet drugič pa ga je nekoliko ločevala od preživljanja. Prvi takšen primer je bil patent, ki ga je takratni Kranjski leta 1492 podelil nemški cesar Friderik III. in z njim med drugim dovolil prosto, brezdavčno trgovanje s platnom in z domačimi lesnimi izdelki (suho robo) (Trošt 1950–1951: 36–37). Že v 15. stoletju je torej zakonodaja prepoznavala in nakazovala, da gre za dejavnost, ki ima v smislu prodajanja izdelkov na trgu eksplicitne »ekonomske cilje« in mnogim »predstavlja način preživljanja« ter je torej v skladu z najširšimi definicijami že delo. Hkrati so z vstopom na trg rokodelski izdelki sistematično postajali »utelešenje abstraktnega dela«,³ kljub temu pa vsaj v teh zgodnjih fazah rokodelci niso prodajali svoje delovne sile in so ostajali ločeni vsaj od trga dela. Podobno bi lahko ugotavljali, da je že poskus obdavčitve nakazoval, da je oblast določeno dejavnost prepoznavala kot tržno, a jo je z oprostitvijo obdavčitve nato vendarle simbolno dolgo puščala ob robu delovnih dejavnosti. Ob tem pa se zdi, da se je tej opredelitvi nekoliko izmikala tudi rokodelska skupnost, saj so npr. izdelovalci suhe robe svojo dejavnost namerno ohranjali na sorazmerno osnovni ravni in jo spet, predvsem z namenom izogibanja obdavčitvi, »odtegovali višjemu znanju« (Trošt 1950–1951: 37) – torej so se nekoliko izmikali za delo značilnim prej omenjenim rednosti, stalnosti in izučenosti.

V Evropi je šlo v zgodnji fazi kapitalizma pri rokodelstvu predvsem za domačo ekonomijo nekaterih mojstrov in kmetov, ki so občasno ustvarjali še rokodelske izdelke, te pa prodajali le naročnikom ali na tržnicah blizu doma (Kocka 2016: 77–78). Že »protoindustrijska« hišna obrt je bila prelomnica na poti v kapitalistični način proizvodnje. V njej se je že kazalo trenje med dvema različnima

1 Tako lahko dojemamo že sam termin: če nemščina govori o »ročnem delu« (*das Handwerk*) in angleščina o »ročni veščini«, »ročni obrti« (*Handicraft*) ter »umetni obrti« (*Artisanship*), je prevladujoči slovenski izraz blizu nemškemu, pa vendar nekoliko drugačen. »Delstvo« namreč ne pomeni enako oz. nima povsem enakega prizvoka kot »delo«. Izraz »delstvo« sam po sebi načeloma ne pomeni ničesar, s predpono pa lahko označuje široko in raznoliko paleto dejavnosti, ki ni povsem enaka tistim, s katerimi se preživljamo. Tako delujeta denimo tudi »polje-delstvo« in »hudo-delstvo«. Rokodelsko »delo« torej predvsem ni tipična zaposlitev in rokodelci niso tipični delavci ali proletarci, čeprav ločnica še zdaleč ni ostra. Razlika med »delstvom« in delom se kaže že v razliki med konceptoma rokodelstva in ročnega – manualnega – dela, med katerima obstaja znatna pomenška razdalja. Če je prvo široka kulturna kategorija, običajno vsaj nekoliko ločena od trga dela, drugo kljub zelo podobnemu izrazu večinoma označuje nekatere druge dejavnosti, predvsem takšne, pri katerih porabljamo fizično silo in jih običajno opravljamo za plačilo, ne ustvarijo pa nujno niti specifičnega izdelka.

2 Od tu tudi delitev na domačo in umetnostno obrt, ki je v zadnjem stoletju močno definirala slovensko etnološko preučevanje tovrstnih dejavnosti, prisotna pa je tudi še danes, med drugim že v imenu Sekcije za domačo in umetnostno obrt pri Gospodarski zbornici Slovenije. »Umetn(ostn)a obrt« (*Kunsthandwerk*) je tisto področje ustvarjalnosti, ki je bolj predmet kulturnozgodovinskih raziskav (Bogataj 1992: 222).

3 V skladu z Marxovo (1976: 150) prelomno tezo, po kateri je blago vedno proizvod določenega uporabnega, konkretnega dela, hkrati pa z vstopom na trg služi kot utelešenje abstraktnega dela. Konkretno delo je specifično, uporabno in daje prijemljiv rezultat, medtem ko je abstraktno delo splošni koncept, ki postane aktualen v trenutku, ko plod konkretnega dela pristane na trgu (v sistemu tržne menjave) in ga ne vrednotimo več po njegovi uporabnosti, temveč ga z vsemi drugimi plodovi dela proporcionalno primerjamo glede na količino dela, ki jo v določeni družbi (ob danih tehnoloških razmerah in družbenih navadah) nujno vložimo v njegovo izdelavo. V tem smislu je konkretno delo univerzalno uporaben koncept, abstraktno delo pa je vezano le na družbe (in sektorje proizvodnje), kjer prevladuje trg.

oblikama proizvodnje: na eni strani tradicionalne obrti na podeželju in v družinski enoti, na drugi strani pa se je uveljavil nov element mestnega trgovskega kapitala, ki ga je zaznamovala medregionalna, kapitalistična dinamika. V tej so lahko trgovci postali distributerji in zgodnji podjetniki, rokodelci pa so ohranili nominalno neodvisnost, čeprav so bili vsaj nekateri mestni rokodelci dejansko v marsičem že odvisni od kapitalizma in so bili blizu statusu mezdnega delavca⁴ (Kocka 2016: 79–80). Sčasoma se je rokodelstvo začelo širiti tudi v manufakture, ki so bile vsaj sprva podobne rokodelskim cehovskim delavnicam, le da je začel več delavcev hkrati zaposlovati isti individualni kapital (o tem Marx 1976: 439). V teh okoliščinah je tudi v regijah, kjer tovarniška industrija še ni bila resneje razvita, v 19. stoletju v ospredje prihajala ideja dela kot zaposlitve, torej kot mezdnega dela, s tem pa kot ustvarjanje tržnega blaga oz. »menjalne vrednosti« (glej npr. Kocka 2010: 7–9; Komlosy 2021: 22).

Posledično so se mnogi rokodelci, obrtniki in kmetje, ki so prej spadali v nižji srednji razred, sčasoma stopili v proletarijat; njihov premajhen kapital jim ni omogočal tekMOVATI na trgu, hkrati pa so tudi njihove delovne veščine postale manj uporabne in iskane⁵ (Marx in Engels 1967: 228). Kljub povezavam z manufakturami pa je pomemben že poudarek, da je rokodelstvo večinoma ostalo vezano na dom in hišo ter da se že s tem močno razlikuje od kapitalistične proizvodnje, ki je dom ločila od dela in ustvarila tako koncept »delovnega mesta« kot koncept »delovnega časa«. Rokodelstvo pogosto označujemo za »domačo obrt« in je običajno tesno vezano na rokodelčev dom ali domu bližnjo delavnico. Če je kapitalistično delo tudi perifernim delom Evrope zavladalo sočasno s širitvijo strojne proizvodnje, lahko rokodelstvo prav odtlej razumemo vsaj kot vzporedno in nekoliko drugačno.

Procesu industrializacije in oblikovanja industrijske družbe pa je morala slediti tudi zakonodaja. Prelomnica v pravni ureditvi rokodelstva na tem območju so bili prvi obrtni zakoni v drugi polovici 19. stoletja, ki so navajali predvsem »hišno industrijo« (Bogataj 1989: 10). Z Zakonom o obrtnem redu iz leta 1859 je bila nato skoraj v vsem Avstrijskem cesarstvu vpeljana popolna obrtna svoboda, kar je pomenilo, da se je lahko vsak državljan ukvarjal s kakršnokoli gospodarsko dejavnostjo. Izraz obrt je v tistem času po eni strani označeval »vsako delovanje za pridobivanje in gospodarsko korist«, v ožjem smislu pa

»vsako delovanje, ki iz surovin ali polizdelkov izdeluje blago večje vrednosti« (Kresal 1998: 17). Zakon je torej rokodelstvo obravnaval zelo podobno kot industrijske oz. proizvodne dejavnosti, ki jih je imenoval svobodne (Kresal 1998: 17), hkrati pa ga je obravnaval kot zgolj »hišna postranska opravila« (Mohorič 1950–1951: 12). Leta 1883 so rokodelci vendarle dosegli drugačno obravnavo, saj je bila odtlej za izvajanje potrebna tudi dokazana kvalifikacija (Gradišnik 2018: 640), kar je potrdil še Obrtni zakon iz leta 1932 (Kresal 1998: 102). Tudi v tem obdobju je bilo rokodelstvo oz. domača obrt⁶ še vedno oproščeno davkov, kar je lahko spet nakazovalo, da ga niso dojemali kot pogost način preživljanja (Bogataj 1989: 10–11).

Zakon o delovnih razmerjih (iz let 1957 in 1961) domače obrti ni pojmoval kot delovnega razmerja, podobno je ni vključeval niti Zakon o delu na domu iz leta 1961. Šele leta 1979 je Obrtni zakon poleg umetne obrti kot poklicno upošteval tudi domačo obrt, ki jo je definiral kot »izdelovanje na tradicionalen način, značilen za določeno etnografsko območje« (Bogataj 1989: 5). Po teh opredelitvah je domača obrt predstavljala celo vrsto delovnih opravil in izdelkov, ki jih ljudje izdelujejo na svojih domovih ali v domačih delavnicah za lastno rabo ali prodajo. Pred tem so domačo obrt in njene posamezne panoge opredeljevali kot postransko kmetovo delo oz. kot izdelovanje najrazličnejših predmetov na podeželju (Bogataj 1989: 3).

V obdobju Jugoslavije je imela uradna ideologija do rokodelstva ambivalenten odnos. Po eni strani so ga povezovali z manualnim delom, ki so ga vsaj še ob koncu obdobja SFRJ mnogi razumeli kot »pravo delo« (glej Trbanc 1991: 36), že samo (fizično) delo pa so s promoviranjem raznih delovnih aktivnosti vzpostavljali kot temeljno družbeno vrednoto (po Bogataj 1989: 15). Po drugi strani pa je takratna ideologija rokodelske panoge vsaj v povojnem obdobju kljub občasnemu romantiziranju primerjala z nerazvitostjo in jih predstavljala kot zaposlitveno možnost za tiste, ki jim ne bo uspelo dobiti zaposlitve v industrijskih obratih (glej Bogataj 1989: 15). Že sam izraz rokodelstvo je dobil slabšalni pomen za označevanje vsega nenaprednega in zaostalega (Bogataj 1999: 11). V teh okoliščinah so rokodelske izdelke sicer že razumeli predvsem kot reprezentativna darila in opredmetenje identitet (Bogataj 2022: 17), kar spet pomeni, da je bila ideja dejanskega zaposlovanja in redne delovne dejavnosti v tej sferi manj prisotna.

S tranzicijo v kapitalistični družbenoekonomski sistem in s sočasno deindustrializacijo ter digitalizacijo so razmere za rokodelske panoge pri nas postale še manj ugodne. Uvedba davka na dodano vrednost leta 1999 jih je izenačila z drugimi obrtnimi dejavnostmi (Bogataj 2022: 21), kar je sicer

4 Podobno kot je danes pri mnogih navideznih oz. odvisnih samozaposlenih, ki so nominalno neodvisni, a v resnici večino svojega dela opravljajo za enega »delodajalca«, ki se tako izogne skrbi za delavske standarde (glej npr. ILO 2016: 98–99).

5 Izrinjanju in izumiranju nekaterih rokodelskih dejavnosti so v evropskih mestih srednjega in novega veka kljubovali s povezovanjem v cehe in pozneje tudi v razna družbena gibanja, ki so poudarjala pomen rokodelskih dejavnosti in nasprotovala potujitvenim učinkom industrijskega dela (glej npr. Naylor 1971; Donkin 2010: 192–193).

6 Po drugi svetovni vojni se je uporabljal sestavljeni termin domača in umetna obrt, leta 1986 se je začelo v omejenem obsegu govoriti o domači in umetnostni obrti, od leta 2009 pa se postopoma uveljavlja izraz rokodelstvo (Bogataj 2022: 17).

te dejavnosti v simbolnem smislu bolj približalo drugim obrtem – torej tistim, ki jih razumemo kot delo. Po drugi strani pa je ta poteza preživljanje z rokodelstvom pravzaprav otežila, kar je tudi pomenilo, da je število rokodelcev – samostojnih podjetnikov začelo upadati (Bogataj 2022: 21). Z namenom ohranjanja in razvoja rokodelstva je bil nato leta 2023 sprejet še Zakon o ohranjanju in razvoju rokodelstva (ZORR), pri katerem gre predvsem za določanje parametrov prenosa rokodelskih znanj, spretnosti in veščin, med ukrepi pa je omenjeno tudi »udeležanje zaposlovanja na področju rokodelstva« (ZORR 2023: 6866). V njem je rokodelstvo opredeljeno kot »uporaba različnih tradicionalnih znanj, spretnosti in veščin za pretežno ročno izdelovanje, popravljanje in z njimi povezane storitve, tudi za sodobno umetniško in oblikovalsko ustvarjanje rokodelskih izdelkov« (ZORR 2023: 6862), kar je vzpostavilo kvečjemu zelo posredno povezavo z delom in s preživljanjem. Jasno je, da Zakon rokodelstva ne ohranja iz skrbi za delo ali delavstvo – ker bi izginotje rokodelstva ljudi pahnilo v brezdelje in revščino – temveč ker so te dejavnosti pomemben element slovenske nesnovne dediščine. Kljub temu pa je opazno, da rokodelstvo ni opisano kot zgolj dejavnost ali opravilo, temveč kot »storitev«, kar nakazuje naročilo in plačilo oz. stranko in izvedbenika.

To nas privede še do vprašanja formalnopravnih oblik zaposlitve rokodelcev v Sloveniji. Podatki kažejo široko paletu zaposlitvenih oblik; tako za osebno dopolnilno delo, za status samostojnega podjetnika (s. p.) ali pa za t. i. popoldanski s. p., včasih pa tudi za družbo z omejeno odgovornostjo (d.o.o.), za društvo, za dopolnilno dejavnost na kmetiji in tudi za delo na črno. Sedanja prevladujoča oblika je osebno dopolnilno delo, ki pa glede na namen niti ni najbolj ustrezna (Stanonik 2022: 42). Kot nakazuje že naziv, je ta oblika primerna le za dopolnjevanje glavnega vira prihodka in torej za manjša, občasna opravila. Pri osebnem dopolnilnem delu je precej omejen že dobiček, kar nakazuje, da se večina ne preživlja z rokodelstvom.

Pregled zgodovinskega in pravnega razvoja rokodelstva lahko razgali nekatere kriterije, ki nam pomagajo dejavnost opredeliti kot delovno ali nedelovno oz. nam vsaj pomaga razumeti, kot kakšne jih je dojemala družba določenega obdobja. Obravnavo nakazujeta že vrsta in stopnja obdavčitve, ki lahko določeno dejavnost označita za tržno ali pridobitno, druge pa od teh nekoliko loči. Običajno določene delovne dejavnosti razumemo kot priučene, torej kot nekaj, česar ne more početi vsak. To pomeni, da je rokodelstvo delu bližje takrat, ko so za njegovo opravljanje zahtevana določena dokazila in kvalifikacije, pa najbrž tudi takrat, ko je ta za rokodelca pomemben, če že ne glavni vir preživljanja, kar se lahko odraža tudi v formalnopravni ureditvi njegove dejavnosti. Bolj kot vprašanje, ali gre za delo ali ne, je morda na podlagi tovrstnih kriterijev ključno predvsem vprašanje, ali je ta dejavnost način preživljanja ali le občasna postranska, dopolnilna, bolj prostočasna de-

javnost. V obeh primerih gre lahko za delo, a ga bo pri drugi možnosti, ki je že dolgo precej pogostejša, družba vedno redkeje dojemala kot paradigmatični primer in bo v gospodarstvu neke družbe igralo vse bolj neznatno vlogo.

Rokodelstvo kot tradicionalna oblika dela, ki jo želimo ohraniti

Slovenska etnologija se je v svoji zgodnji fazi v prvi polovici 20. stoletja kot narodopisje največ posvečala ostalinam preteklosti. Večinoma je šlo za historično zajemanje in občasno povzdigovanje prvin ljudskega življenja, tudi z namenom vzpostavljanja narodne zavesti in višanja kakovosti podeželskega življenja. Ljudska kultura je namreč pomenila predvsem kulturo nižjih slojev, torej kmetov in nižjih meščanov, pa tudi obrtnikov in delavcev pred industrijsko dobo (glej npr. Muršič 2021b: 99). V teh okoliščinah se je tudi rokodelstvo hitro znašlo med zanimanji slovenske etnologije in je bilo predmet zgodnjih raziskav pogostejše kot (drugo) delo oz. zaposlitve, ki so predmet sistematičnih raziskav postali s prenovo etnologije »v njenem slovesu od ljudskega življenja« v šestdesetih letih 20. stoletja (Slavec-Gradišnik 2010: 25). Po eni strani med najpogostejše primere slovenskega etnološkega ukvarjanja z delom spada preučevanje obrti in z njimi povezanih delovnih šeg (Poljak Istenič 2013: 33), po drugi pa so v preteklosti prav slovenski etnologi najpogostejše zamujali oz. zavestno izpuščali priložnost za preučevanje odnosnih, političnih, kognitivnih in drugih razsežnosti dela.

Šmitek je za delo v širšem smislu ugotavljal (1977: 1), da mu je bilo dotlej v slovenski etnološki literaturi posvečeno veliko prostora, a se je večina avtorjev »izognila prikazu celotnega kompleksa dela posameznih družbenih skupin in se omejila na delovne oblike v okviru določenih gospodarskih panog«. Poleg tega so etnologe zanimale ekonomske, tehnične, ergološke in pravnozgodovinske razsežnosti, manj pa družbene, t. j. »vprašanje, v koliko in kako oblike dela določajo odnose med posamezniki in družbenimi skupnostmi (prav tam)«. Pomanjkljivosti, ki jih je Šmitek očital dotedanjemu slovenskemu etnološkemu preučevanju dela, še bolj veljajo za rokodelstvo. Vsaj sprva so ga namreč večinoma preučevali iz zanimanja za materialno (snovno) kulturo in iz muzeoloških vzgibov, torej z namenom »oteti pozabi vse, kar je pristno narodnega, domačega in zanimivega, starega in lepega« (Kremenšek 1978: 38). Etnografski muzej je bil v svoji zbirateljski dejavnosti jasno usmerjen tudi v izdelke ljudske obrti in umetnosti, a jih je ocenjeval in vključeval predvsem po estetskih merilih (Slavec-Gradišnik 2000: 127). Kot v mnogih drugih evropskih državah so zgodnje raziskave pogosto ostajale na ravni historiografije in tipologije določene obrti oz. njenih proizvodov. Izjema so bili avtorji, ki so z zanimanjem za plačne, pravne, ekonomske ali organizacijske razsežnosti kovaštva, žebjarstva, slamnikarstva in drugih obrti delovali vsaj z vidika socialne zgodovine

(npr. Mohorič 1950–1951, 1954, 1969; Baš 1950–1951; Valenčič 1959), pri nekaterih pa so se tovrstni vložki že zelo zgodaj nekoliko nanašali tudi na sodobno stanje (npr. Jovan 1903–1905).

Po drugi svetovni vojni so omenjene raziskave že hitro napredovale. Omeniti je treba metodološki napotek Franja Baša (1949: 115), ki je svetoval, »da se etnografsko gradivo zbira tako deskriptivno kakor tudi funkcionalno; da postane vsak predmet jasen v njegovi produkcijski vlogi, v nastoju ali izdelavi ter v povezavi posameznega dela s prirodnimi silami«. Baš je torej pozival k preučevanju funkcionalnih, ne več le estetskih razsežnosti materialne dediščine, pri tem pa opozarjal tudi že na proces nastanka v njegovih različnih dimenzijah. Pri Ivanu Mohoriču (1950–1951) je bilo še prisotno romantiziranje domače obrti,⁷ opozarjal je na njen izjemen »etični, socialni in gospodarski« pomen za »življenje in kulturo ljudstva« (1950–1951: 9) in je obrt označil (1950–1951: 25) za »neusahljiv vir umetniške tvornosti našega podeželja«, »dokument delovne morale ljudstva« in za »neobhodno komponento nacionalnega dohodka in narodnega blagostanja«, kar že kaže hkratno razumevanje domače obrti kot dediščine in delovne, proizvodne dejavnosti. Čeprav ju ni potiskal v prvi plan, pa je domačo in hišno obrt že spremljal z gospodarskega, s prodajnega in z založniškega vidika. Boris Orel (1950–1951: 7) je v istem obdobju ugotavljal, da si slovenska domača obrt dodatno sistematično pozornost zasluži že zato, ker se dotika raznih aktualnih vprašanj gospodarstva in življenjske ravni ljudstva ter je za njegovo reprodukcijo izjemnega pomena. V rokodelski dejavnosti so torej videli izkaz delavnosti in hkrati pomemben vir dohodka, tako da je niso prikazovali zgolj kot ostalino preteklega časa, temveč kot vpeto v sodobno družbeno in delovno življenje. Še dodatna interdisciplinarna širina pri preučevanju rokodelstva pa se je v tem obdobju izrazila v delu Vilka Novaka. Med drugim je pisal o delovnih odnosih, kot se kažejo v verovanjih, povezanih s predelavo lanu (1944), v lončarskih delavnicah in cehih (1950–1951) ipd. Bistvena prelomnica v slovenski etnologiji je bilo že kmalu zatem uvajanje »načina življenja« kot novega osrednjega problemskega polja in uvajanje genetično-strukturalne metodologije, ki je nadomeščala pred tem prevladujoče pozitivistično raziskovanje (glej npr. Slavec-Gradišnik 2000: 300). To je prineslo širši premik od historiografskih pristopov k rednejšemu in sistematičnemu preučevanju sodobnosti, s tem pa, tudi pod vplivom marksizma, pogosto mestnega in delavskega, predvsem industrijskega sloja, kar je rokodelstvo že simbolno spet nekoliko potisnilo v ozadje. Po drugi strani so aktualizacija in modernizacija

ter »dialektično razumevanje« (Slavec-Gradišnik 2000: 25) tudi v raziskave rokodelstva vnesli več zanimanja za družbene in medosebne razsežnosti dela ter morda prav s tem omogočili nekatere pomembne preboje.

Če so obrti etnologe sprva večinoma zanimale z namenom dokumentiranja izginjajočih proizvodov in tehnik, so vsaj s prispevkom, ki sta ga Janez Bogataj in Ljudmila Bras napisala za tretji zvezek *Vprašalnic ETSEO*,⁸ raziskave postale bolj vsestranske (po Slavec-Gradišnik 2000: 477). Avtorja sta rokodelstvo predstavila kot ključno neagrarno funkcijo na podeželju in jo poudarila kot pomemben dejavnik »gospodarske pomembnosti« (1977: 3). Pri tem sta se posvetila gospodarskim, družbenim in tudi prostorskim razsežnostim rokodelskega dela, v ospredje pa nista postavljala dejavnosti, temveč rokodelce same, kar nakazuje pomemben premik k razumevanju rokodelstva kot žive, aktualne, relevantne (gospodarske) dejavnosti. Napredni so že razmisleki o psiholoških dejavnikih rokodelstva, o rokodelski miselnosti, o življenjskih navadah rokodelcev, pa tudi o družbeni (in tehnični) delitvi dela. Seznam vprašanj raziskovalce vodi od rokodelstva kot tradicije, do vprašanj o surovinah, orodju, prostorih in napravah, pa tudi o družbenih razsežnostih, kot so sorodstvo, družabnost rokodelskega dela, šolanje in prodaja oz. promocija izdelkov. Bogataj je tovrstni natančni pregled in premislek gospodarskih, družbenih, verovanskih, ergoloških in drugih razsežnostih rokodelskega dela nato vključil v razne pregledne monografije (1989, 1999). Močnejšo socialno vlogo pa so odtlej imela tudi historiografska dela, ki so znala bolj poglobljeno prikazati proces politične in pravne ureditve oz. družbenega razvoja ter tudi propada določenih obrti (npr. Bras 1988).

Dodatna vrednost omenjenih prelomnih besedil za preučevanje rokodelstva in tudi njegovo razumevanje v odnosu do dela se skriva tudi v takratnih implicitnih in eksplicitnih poskusih urejanja in poenotenja osnovne terminologije. V petdesetih letih je Orel (1951: 9) še pisal o temeljni razliki med izdelovanjem dobrin za domačo rabo, kar je imenoval »hišna delavnost«, in izdelovanjem za trg oz. plačilo, kar je imenoval »hišna obrt«. Z izrazom »rokodelski« so v takratnih besedilih označevali predvsem način izdelave, medtem ko so ekonomske, kulturne in tržne aspekte zajemali v širšem kontekstu dejavnosti in obrti. Zatem je izraz »rokodelstvo« označeval hišno delavnost, ki je pogostejše pomenila dopolnilno delovno dejavnost (glej npr. Bogataj in Bras 1977), pozneje pa se je uveljavil kot označevalec različnih vrst ročnega izdelovanja in oblikovanja ter se sčasoma tudi otesel slabšalnega prizvoka (Bogataj 1992: 222–223). V tem obdobju se je torej težišče iz besede obrt ponovno vrnilo na »roko in s tem rokodelstvo« (Moličnik 1999: 57), kar lahko sicer nakazuje, da te dejavnosti še vedno ne dojemamo in preučujemo tudi kot delo.

7 Kot pomemben izraz zanimanja nekaterih etnologov iz zgodnje faze akademske etnologije lahko prepoznamo tretjo oz. četrto številko revije *Slovenski etnograf*, posvečeno »domači, hišni delavnosti« in domači obrti.

8 Te je pod vodstvom Slavka Kremenška izdajala neformalna Raziskovalna skupnost slovenskih etnologov (glej npr. Muršič 2021a: 294).

Rokodelstvo kot delo jutrišnjega dne

Kljub dolgi zgodovini zanimanja za delovne aktivnosti preučevanih ljudi je kulturna antropologija delu poglobljeno, izolirano in stalno pozornost zares začela namenjati šele v drugi polovici 20. stoletja. Vplivni nemški antropolog dela Gerd Spittler (po Strümpell 2017: 5) je nedavno pisal celo o sorazmernem antropološkem zanemarjanju dela, kar je povezoval že z dejstvom, da abstraktna zamisel dela pri mnogih ljudstvih niti ni ostro ločena od drugih domen vsakdanjega življenja in da ne zajema povsod enakih aktivnosti.⁹ O antropologiji dela kot relevantni poddisciplini, ki se je teoretsko in metodološko konsolidirala do te mere, da jo lahko postavljamo ob bok že malce prej vzpostavljeni sociologiji dela, tako govorimo šele v zadnjih desetletjih 20. stoletja. Takrat so antropologi poleg raziskav kmečkega in industrijskega dela že začeli resneje preučevati tudi postindustrijsko delo ter vse njegove okoliščine in posledice.

Antropologija dela razkriva specifične človeških načinov preživljanja v neposrednem naravnem in družbenem okolju (v kapitalizmu ali onkraj), pri tem pa je pozorna tudi na pomene in vrednote, ki jih tem dejavnostim pripisujemo (glej npr. Folz in Smith 2024). Ta usmeritev k delu pristopa kot k »človeškemu dejanju«, ne pa kot zgolj delu tehničnega, ekološkega ali kakšnega drugega sistema (Spittler 2010: 37). Antropologi dela torej izhajajo iz prepričanja, da se pomen dela pogosto skriva prav v kakovosti odnosov, vpletenih v proizvodnjo, distribucijo ali razdelitev virov, ne pa zgolj v golem zagotavljanju preživetja (po Wallman 1979: 2).

Tovrstne sodobne raziskave se že manj usmerjajo v delo, ki se ne vključuje na kapitalistični trg. Zdi se, da bo z omenjeno antropologizacijo evropskih etnoloških usmeritev rokodelstvo kot obrobna, celo izumirajoča delovna praksa, ki ne predstavlja več znatnega deleža ekonomije večjih družb, spet ostalo odrinjeno na rob. O določeni pomenski razdalji med podvejo kulturne antropologije, ki preučuje delo, in etnografskimi raziskavami rokodelstva na tem območju morda priča že dejstvo, da praktično ne obstaja koncept oz. usmeritev »etnologija dela«. Slednja se ni razvila kot disciplina in se kljub sorazmerno pogostemu zanimanju za delo in predvsem delavstvo v državah z etnološko tradicijo ni konsolidirala (pri nas npr. Kremenšek 1970; 1976; 1979).

Za rokodelstvo že v prvem poglavju ugotavljam, da že samo po sebi v večini primerov predstavlja delo, pogosto tudi mezno delo. Če želimo rokodelstvo tesneje vpeti v konceptualni okvir sodobne antropologije dela, pa moramo morda najti še nekatere njegove povezave s postindustrijskim delom, ki ga sodobna humanistika pogosta slika

kot kvalitativno skrajno drugačnega. Nekateri avtorji so za postindustrijsko delo, čigar proizvodi so pogosto precej abstraktni in neoprijemljivi, uvajali koncept »nematerialnega dela«¹⁰ (glej Lazzarato 1996). Tovrstno delo naj bi ustvarjalo predvsem »nematerialne proizvode, kot so znanje, informacije, komunikacije, odnos ali čustveni odziv« oz. ne (zgolj) predmetov, ampak »subjektivitete« (Hardt in Negri 2000: 32). V tem smislu se pri postindustrijskem delu že navzven kaže tudi neke vrste »homogenizacija«, torej poenotenje, predvsem »komputerizacija« in »informatizacija« delovnih dejavnosti zelo različnih služb, kar je lahko radikalen odmik od preteklih stoletij, ko so si bile delovne aktivnosti med seboj že na prvi pogled zelo različne (glej Hardt in Negri 2000: 292). S tega zornega kota lahko sodobne delovne prakse že v temelju delujejo tudi kot pravo nasprotje rokodelstvu, ki izstopa prav v svoji »materialnosti«, torej v specifičnih (naravnih) surovinah, ki jih uporablja pri delu, v specifičnem odnosu z orodji in s tem v specifičnem procesu ročne izdelave. Kljub temu pa želim nakazati, da ločnica med rokodelstvom in postindustrijskim delom morda le ni tako ostra, kot se zdi na prvi pogled, in bi lahko tudi elemente rokodelstva ali obrti razumeli kot nematerialno delo.

Pri tem nam lahko pomaga feministična antropološka misel, ki že dalj časa opozarja na pomen medosebnih, afektivnih in skrbstvenih razsežnosti vsakega dela. Avtorice so bile ob konceptu »nematerialnega« kritične že do samega poudarjanja na videz objektivne binarnosti načinov dela, saj ta v misli hitro priključuje distinkcijo med miselnim in manualnim pa tudi hierarhično vrednotenje dela in delavcev. Etnografske raziskave kažejo, da sta materialni in nematerialni delovnih aktivnosti podobno kot plačano in neplačano delo pogosto neločljivo prepletena in da delavci ločnice pri delu niti ne zaznavajo¹¹ (glej npr. Wilson 2012: 7–8; Yanagisako 2012: 20–21). Krhek argument se poleg tega zdi že »homogenizacija« dela, saj že pri najrazličnejših rokodelskih praksah kljub določenim bistvenim razlikam obstajajo tudi mnoge skupne točke, zelo podobni gibi in deli delovnih procesov, pa najsi gre za udarjanje, rezbarjenje, ukrivljanje ali pa sekanje. Rokodelstvo bi lahko morda celo obravnavali kot »zgolj« še eno vrsto »preoblikovanja« oz. »transformacije« vrednosti (glej Sanchez 2022: 365), saj gre tako pri rokodelstvu kot pri informacijskem delu še vedno predvsem za preoblikovanje materialov in elementov oz. za manipuliranje informacij in simbolov. Po nekaterih teorijah (glej

10 »Nematerialno delo« lahko povežemo še s koncepti kognitivnega, digitalnega, informacijskega, kibernetkega in afektivnega dela.

11 Interpretacije, ki so pri razlagi človeške kulture izhajale iz dvojnosti med telesom in umom (med materialnim in nematerialnim), je kot škodljive med drugim razgalila teorija utelešenja, ki opozarja na načine, na katere vse izkušnje doživimo in materializiramo skozi telo (glej npr. Mascia-Lees 2011). Kot tipičen primer utelešene prakse lahko prepoznamo skrbstveno delo, torej tisto, ki zagotavlja storitve bolj ali manj neposredne oskrbe drugih ljudi (glej npr. Hrzenjak 2018).

9 Kar bi lahko sicer interpretirali tudi obratno – kot dodatni motiv za preučevanje medkulturnih razlik.

Plant 1997) je binarna koda računalniškega programiranja pravzaprav izpeljana iz pletenja oz. dinamike med levo in desno petljo. Poleg tega pletenje vsebuje tudi komponento mreženja in je celo »multimedijsko« (Plant 1997: 4), vsaj v preteklosti je namreč vključevalo petje, pripovedovanje zgodb, ples, igranje, pri tem pa so teksture pletenine delovale kot »sredstvo komuniciranja in informacijska shramba, dolgo preden je bilo karkoli zapisano«.

Ključna za posodobljeno dožemanje rokodelstva je torej predvsem preusmeritev pozornosti od končnega proizvoda k samemu procesu izdelave. Ta delavcu ob uspešnih ali neuspešnih potezah neizogibno ves čas zagotavlja elemente novega znanja in ga navdaja s čustvi, hkrati pa v sebi ves čas nosi tudi omenjeni medosebni element. Pri antropologiji dela moramo biti pozorni prav na afektivnost delovnih dejavnosti, torej na tisto nematerialno razsežnost, ki narekuje preoblikovanje čustvenih stanj drugih ljudi, temelji na medosebnih stikih, pri tem pa lahko ustvarja družbena omrežja, skupnosti in biomoč (glej npr. Hardt 1999: 95–96). V tem smislu ima tudi rokodelstvo jasen nematerialni vidik, saj podobno kot dela v storitvenem sektorju neizogibno deluje kot komunikacija med izdelovalcem in njegovo okolico oz. z delom (pre)oblikuje družbene in delovne odnose. Tradicionalno je bilo rokodelstvo tesno povezano s praksami obdarovanja in skrbi za druge, torej je izhajalo iz skupnostnih razmerij (Bratich 2010: 306). Tako lahko rokodelske in obrtniške izdelke že razumemo tudi kot opredmetenje družbenih simbolov in kot materializacijo ideologij, kot stalno neverbalno komunikacijo, ki hkrati zajema in reproducira družbene pomena. V predmet je vedno vpisano le sporočilo določene skupine ali posameznika, nikoli pa miselnost celotne kulture. Predmet lahko odraža odnos med proizvajalcem in uporabnikom, hkrati pa tudi samo dinamiko delitve dela ter širših delovnih in družbenih odnosov (glej Costin 1998: 3).

Od tu bi lahko stopili še korak dlje in v rokodelstvu iskali celo možnosti sodobnega ali pa prihodnjega preoblikovanja dela. Ko delo dojemamo kot nekaj afektivnega in smo pozorni na številne njegove posredne proizvode, to že ponuja morebitno alternativo kapitalističnim mehanizmom vrednotenja (Hardt 1999: 89). Rokodelstvo je sicer v osnovi že predkapitalistični način proizvodnje – na podlagi katerega se je kapitalizem tudi razvil – a se lahko kaže tudi kot upor proti škodljivim kapitalističnim družbenim razmerjem ali pa proti njegovim ekološkim posledicam (glej npr. Sennett 2008; Luckman 2015). Ker rokodelstvo deluje kot reprodukcija kulture, dediščine, znanja in veščin, s tem že spodbuja nove mehanizme ustvarjanja vrednosti (Vincent in Brandellero 2023: 7). Rokodelstvo so v svojo vizijo prihodnosti vključili nekateri teoretiki odrasti.¹² Ti

ga razumejo kot okolju prijaznejši način proizvodnje, ki lahko hkrati deluje tudi v smeri družbene integracije (Nierling 2012; Foster 2017). Kot pomemben kriterij drugačnih delovnih ureditev tu deluje že čas, ki je vložen v rokodelske dejavnosti in ga moramo upoštevati kot del vrednosti izdelka, kar spet odpira samo vprašanje ustvarjanja vrednosti. Z industrializacijo in uporabo ure (naprave) je namreč Evropo zajela tudi specifična »časovna disciplina« in kapitalizmu tlakovala podlago za nadaljnji razvoj, a je v očitnem nasprotju z nekaterimi naravnimi ritmi, po katerih so v preteklosti delali kmetje, umetniki ali pa študenti (Thompson 1967). Nekateri rokodelci pri izdelavi izdelkov sledijo »naravnim ritmom« in se torej z nizkotehnološkimi rešitvami načrtno držijo počasnejšega tempa (glej npr. Paredes 2017) ali pa načrtno poudarjajo kakovost in izvirnost rokodelskih izdelkov,¹³ kar pred obdelavo tudi skrbno zbirajo in preučujejo (npr. Gibson 2015). To je lahko njihova tržna niša ali pa zgolj pomeni, da jim glavni vir prihodka prinašajo druge dejavnosti in da z rokodelskimi niso odvisni od tržnih zakonitosti. Tudi pri slednjih pa procesa usposabljanja in uvajanja v rokodelstvo krepi čut za skupnost, kar se kaže v visoki stopnji sodelovalnosti, v njihovem poudarjanju pomena skupnega učenja, menjave orodij ali pa priporočanja strank drug drugemu (glej Vincent in Brandellero 2023: 5).

Preučevanje rokodelstva lahko odpre vprašanje možnosti skupnostnega aktivnega reševanja »socialnih in okoljevarstvenih izzivov« pa tudi spopadanja s psihosocialnimi težavami sodobnega posameznika (Fakin Bajec 2023). Pri tem lahko vlogo še vedno igra lokalna tradicija in s tem nova regionalna, turistična zaznamovanost specifičnih obrti (glej npr. Littlefield 1978), a se v ospredje etnološkega zanimanja prebijajo tudi sodobne mestne delavnice (Korun Hočevnar 2014), s tem pa pravzaprav novi horizonti preseganja dihotomije med mestom in podeželjem. K popularizaciji in »urbanizaciji« sodobnih »krafsterskih« praks¹⁴ v zadnjem obdobju pripomorejo že tudi televizijske oddaje, dokumentarni filmi, spletne prodajne platforme in aktivistični projekti (glej Bratich 2010: 304). Sodobno etnološko zanimanje za rokodelstvo mora biti tako pozorno tudi na specifično predstavljanje in ohranjanje rokodelske dediščine, po eni strani vezano na specifične javne dogodke, npr. sejme, po drugi pa vse bolj tudi na splet in družbena omrežja (glej Bajič 2015). Tu gre lahko spet za iskanje obvodov kapitalističnega načina proizvodnje in potrošnje, a po drugi s selitvijo nekaterih rokodelskih dejavnosti v mesta, z njihovim preimenovanjem v skladu

12 Kritiki kapitalističnega imperativa produktivnosti in gospodarske rasti pa tudi rabe bruto domačega proizvoda kot glavnega merila družbenega razvoja.

13 S tem tudi nasprotujejo poznokapitalističnemu »razveščinjenju« delavstva, o katerem je pisal ekonomist Braverman (1974), kar bi bilo treba preučevati v širšem zanimanju za »veščine« (Ingold 2000; 2001).

14 Tovrstno sodobno preimenovanje dejavnosti s tujko lahko vsaj delno razumemo kot poskus njene modernizacije in približevanja dane prakse mlajšim generacijam.

z globalizirano kulturo mlajših generacij in njihovo novo umestitvijo v sistem tržne menjave ter tekmovalnosti spet tudi za afirmacijo kapitalizma. Rokodelske mestne delavnice pogosto zasedajo višji sloji, ki si tovrstno dejavnost lahko privoščijo, prav tako pa so premožnejšim zdaj pogosto namenjeni njihovi izdelki. Pri tem je z antropološkega vidika lahko zanimivo vprašanje potencialne umeščenosti tovrstnega »dela« v širši kontekst skupnostnega delovanja in druženja, v bistvu pa so se kot plodne izkazale antropološke metode preučevanja rokodelcev v podjetništvu (npr. Kozorog 2018), kar lahko spet potrdi tezo o vpetosti tovrstne dejavnosti v kapitalistični način proizvodnje, tudi v primeru sodobne, neoliberalne »espeizacije«.

V iskanju alternativnih načinov dela in zavračanju kapitalistične pridobitniške miselnosti je morda rokodelstvo pri nekaterih blizu umetniškemu delu, ki se prav tako nenehno smuka po robu definicij dela. A če sta denimo likovna umetnost in oblikovanje doživela intelektualizacijo in imata določen družbeni ugled, je z rokodelstvom drugače, saj je bilo prav z ločitvijo od umetnostnega dodatno marginalizirano (glej Risatti 2007). To bolj velja za t. i. domačo obrt, morda v zadnjem obdobju manj za umetnostno. »Inferiorni« status obrti in rokodelstva v primerjavi z umetnostjo temelji že na ločnici med materialnim (obrtim) in transcendentnim (sodobna umetnost), pri čemer pa je jasno, da se slednje brez opredmetenih večšin niti ne more izraziti (glej Adamson 2007: 5). Hkrati je lahko ta »inferiornost« v vsakem obdobju tudi znanilec spreminjajočega se družbenega vrednotenja različnih oblik dela. V nasprotju z rokodelskim izdelkom, ki prav tako lahko nosi umetniški pečat, je umetnina načeloma »popolnoma neuporabna« (Greiner in Pröpper 2016: 218), kar ji daje povsem specifično vrednost, a je treba poudariti, da je tudi ta ločnica v antropološki prizmi pogosto močno zamegljena. Tudi tovrstne »stvari« namreč nosijo svojo tvornost (Gell 1998), individualnost in identiteto oz. prej orisano moč na polju družbenih odnosov (glej tudi Greiner in Pröpper 2016). Nedavne raziskave materialne kulture so pri »ustvarjanju družbenih odnosov in celo pri preoblikovanju družbene ureditve« bolj poudarile prav aktivno vlogo predmetov samih (po Costin 1998: 5). Konceptualna osvežitev etnoloških raziskav rokodelstva so lahko že nekateri poudarki »ontološkega obrata« (glej Henare, Holbraad in Wastell 2007), kar bi pomenilo, da pri rokodelskih izdelkih hkrati prepoznavamo materialnost in tvornost oz. da pri njih presegamo dihotomijo med stvarmi in koncepti, med vsakdanjo rabo in družbeno vlogo.

Točka, na kateri lahko v to pripoved spet odločneje vstopi antropologija dela, pa je morda metodologija. Antropologi dela k svojim raziskovalnim vprašanjem pogosto pristopajo s samim delom oz. z zaposlitvijo, opazovanje z udeležbo pa pri njih privzame obliko opazovanja z zaposlitvijo. Čeprav so najbolj znani primeri antropoloških in socioloških zaposlitev v tovarni (Burawoy 1979; Roy 1959, pri nas Vodopi-

vec 2007), so se antropologi v zadnjem obdobju preizkusili tudi v več postindustrijskih službah, od strežbe (Allison 1994) do finančništva (Ho 2008). Podobne metode so že dalj časa prisotne tudi pri etnološkem preučevanju rokodelstva (Prentice 2008), kar je v primerjavi s historično metodo pogosto ponudilo tudi boljši vpogled v delovne odnose v delavnicah, v odnose med mojstri in vajenci ipd. (glej Greiner in Pröpper 2016). Če bomo želeli zares dojeti ontološko resničnost rokodelskega dela in njegovo mesto v določeni »opravilni krajini«, ¹⁵ nam bo gotovo koristila soudeležba v samem delovnem procesu. Še zlasti, če ga bomo dojemale ne le kot prostor drugačnih pogledov na svet (delovnih opravil), temveč kot povsem drug svet – prostor drugih misli, vrednot ter drugih odnosov z družbo in naravo.

Sklep

Sodobna kulturna antropologija združuje pisano paletu nastavkov potencialnega raziskovanja rokodelstva, a so tovrstne raziskave kljub temu sorazmerno redke in jih je konceptualno težko povezati v jasno linijo. Ni niti resnega konceptualnega pregleda antropološkega zanimanja za obrt, rokodelstvo in na splošno za ročno izdelavo stvari (po Greiner in Pröpper 2016: 210). Podobno bi lahko ugotavljali tudi o konceptualnih ali pa vsaj poglobljenih preglednih analizah same antropologije dela, prav v vrzelih med klasičnimi etnološkimi oz. antropološkimi raziskavami rokodelstva in moderno antropologijo dela pa bi lahko iskali odgovore na nekatere ključne dileme v razvoju naše vede in s tem morda tudi že naše družbe.

Predvsem lahko na primeru rokodelstva in njegovih raziskav opazujemo spremembe v družbenem dojemanju, vrednotenju in kategoriziranju dela. Čeprav lahko rokodelstvo vedno razumemo kot neko vrsto delovanja in delavnosti, so ga predvsem s širitvijo kapitalističnega proizvodnega načina in s tem meznega dela pomensko večinoma nekoliko ločevali od preživetvenih dejavnosti. Rokodelske dejavnosti so le v določenih obdobjih davčno obravnavali kot delovne in so za njihovo opravljanje le v določenih obdobjih pričakovali določena dokazila o veščinah. Etnologija – tudi slovenska – se je za rokodelstvo zanimala že v svojih akademskih začetkih, a ga vsaj sprva niso obravnavali kot delo v vsej njegovi pomenski širini – politični, družbeni, afektivni in kognitivni, kar vse zanima sodobno antropologijo dela. Kljub temu lahko tudi na samem začetku slovenske etnologije najdemo nekatere primere zanimanja vsaj za politično in družbeno zgodovino rokodelske dejavnosti na določenem območju, kar je z razvojem vodi-

¹⁵ V smislu skupne zbirke opravil, ki v medsebojni povezavi ustvarjajo družbeni vzorec aktivnosti, torej manjših delov širšega družbeno-ekonomskega sistema. Opravila so v teh okoliščinah specifična, družbeno vpeta oblika delovnih aktivnosti, ki ne obstajajo v izolaciji, temveč so le prepletene v krajino in vzorec vseh družbenih aktivnosti (glej Ingold 1993).

lo tudi do kompleksnejših, poglobljenih obravnav rokodelstva kot žive in aktualne družbene dejavnosti.

Naloga etnologije rokodelstva ob tem že nekaj časa ni več le ohranjanje, temveč tudi »nadgrajevanje« in »vključevanje v turizem oz. gospodarstvo nasploh« (Habinc 2022: 5). Prihodnost etnologije rokodelstva in zgodovine slovenske ljudske kulture sta ob tem odvisni prav od tega, ali jo bomo znali upoštevati kot del sodobnih delovnih in življenjskih praks. Pomembna je preusmeritev pozornosti od končnega izdelka v sam delovni proces, ob tem pa tudi v preseganje konceptualnih ločnic med materialnim in nematerialnim delom ter v prepoznavanje nematerialnih razsežnosti rokodelskega dela oz. predvsem tesnega prepleta materialnega in nematerialnega pri vsakem delu. Vse to je lahko podlaga za obravnavo rokodelstva z vidika antropologije dela, s tem pa tudi za večjo občutljivost za njegove politične okoliščine in implikacije oz. za družbeni in politični odnos do rokodelstva in njegove dediščine. Čeprav se bo v prihodnje antropološko zanimanje za rokodelstvo morda ponovno vrnilo k materialni kulturi in k »stvarem«, se pogled pri tem ne bo ustavil le pri stvarih samih, temveč bo segel »skozi« in se s tem pripel na ontološke in fenomenološke usmeritve v srcu sodobne kulturne antropologije.

Literatura in viri

- ADAMSON, Glenn: *Thinking Through Craft*. London: Berg Publishers, 2007.
- ALLISON, Anne: *Nightwork: Sexuality, Pleasure, and Corporate Masculinity in a Tokyo Hostess Club*. Chicago: University of Chicago Press, 1994.
- BAJIČ, Blaž: Ustvarjanje prostorov ustvarjalnosti: Sodobni rokodelski sejmi v Ljubljani kot produkcija lokalnosti. *Traditiones* 44/3, 2015, 149–170.
- BAŠ, Franjo: Delo Zgodovinskega društva v Mariboru. *Slovenski etnograf* 2, 1949, 114–115.
- BAŠ, Franjo: Cehovsko tkalstvo v Dravski dolini (Vuzenica). *Slovenski etnograf* 3/4, 1950–1951, 159–179.
- BOGATAJ, Janez: *Domače obrti na Slovenskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1989.
- BOGATAJ, Janez: *Sto srečanj z dediščino*. Ljubljana: Prešernova družba, 1992.
- BOGATAJ, Janez: *Mojstrovine Slovenije: Srečanja s sodobnimi rokodelci*. Ljubljana: Rokus, 1999.
- BOGATAJ, Janez: Trideset let – razcvet ali usihanje? V: Veronika Zavratnik in Mateja Habinc (ur.), *Rokodelstvo na Slovenskem: Sodobni izzivi in perspektive*. Ljubljana: Založba Univerze v Ljubljani, 2022, 15–24.
- BOGATAJ, Janez in Ljudmila Bras: Rokodelstvo in obrt. V: Slavko Kremenšek, Vilko Novak in Valens Vodusek (ur.), *Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja. Vprašalnica III*. Ljubljana: Raziskovalna skupnost slovenskih etnologov, 1977, 1–35.
- BRAS, Ljudmila: Rokodelstvo in obrt: Sprehod skozi čas. *Slovenski etnograf* 33/34, 1988, 207–246.
- BRATICH, John: The Digital Touch: Craft-work as Immaterial Labour and Ontological Accumulation. *ephemera* 10/3–4, 2010, 303–318.
- BRAVERMAN, Harry: *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*. New York: Monthly Review Press, 1974.
- BURAWOY, Michael: *Manufacturing Consent: Changes in the Labour Process under Monopoly Capitalism*. Chicago in London: The University of Chicago Press, 1979.
- COSTIN, Cathy: Introduction: Craft and Social Identity. *Archeological Papers of the American Anthropological Association* 8/1, 1998, 3–16.
- DONKIN, Richard: *The History of Work*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010.
- FAKIN BAJEC, Jasna: Stara rokodelska in tehnična znanja iz Vipavske doline med pozabo in vnovično uporabo. *Izvestje Raziskovalne postaje ZRC SAZU v Novi Gorici* 20, 2023, 59–69.
- FOSTER, Katie: Work Ethic and Degrowth in a Changing Atlantic Canada. *Journal of Political Ecology* 24/1, 2017, 633–643.
- FOLZ, Jasmine in Rachel Smith: Work/Labour. V: Riddhi Bhandari (ur.), *The Open Encyclopedia of Anthropology*, 2024; <http://doi.org/10.29164/24worklabour>, 30. 9. 2024.
- GELL, Alfred: *Art and Agency: An Anthropological Theory*. Oxford: Oxford University Press, 1998.
- GIBSON, Chris: Material Inheritances: How Place, Materiality, and Labor Process Underpin the Path-dependent Evolution of Contemporary Craft Production. *Economic Geography* 92, 2015, 61–86.
- GRADIŠNIK, Marina: Gospodarska slika Ribnice od druge polovice 19. stoletja do druge svetovne vojne. *Kronika* 66/3, 2018, 639–656.
- GREINER, Clemens in Michael Präpper: Hands, Skills, Materiality. Towards an Anthropology of Crafts. V: Astrid Wonneberger, Mijal Gandelsman-Trier in Hauke Dorsch (ur.), *Migration – Networks – Skills: Anthropological Perspectives on Mobility and Transformation*. Bielefeld: transcript, 2016, 209–230.
- HABINC, Mateja: Rokodelstvo na Slovenskem v času četrte industrijske revolucije. V: Veronika Zavratnik in Mateja Habinc (ur.), *Rokodelstvo na Slovenskem – sodobni izzivi in perspektive*. Ljubljana: Založba Univerze v Ljubljani, 2022, 5–8.
- HARDT, Michael: Affective Labor. *Boundary* 26/2, 1999, 89–100.
- HARDT, Michael in Antonio Negri: *Empire*. London in Cambridge (MA): Harvard University Press, 2000.
- HENARE, Amiria, Martin Holbraad in Sari Wastell (ur.): *Thinking Through Things: Theorising Artefacts Ethnographically*. London in New York: Routledge, 2007.
- HO, Karen: *Liquidated: An Ethnography of Wall Street*. Durham in London: Duke University Press, 2009.
- HRŽENJAK, Majda: Razsežnosti skrbstvenega dela. Ljubljana: Sophia, 2018.

INGOLD, Tim: The Temporality of the Landscape. *World Archaeology* 25/2, 1993, 152–174.

INGOLD, Tim: *The Perception of the Environment: Essays on Livelihood, Dwelling and Skill* Psychology Press. London in New York: Routledge, 2000.

INGOLD, Tim: Beyond Art and Technology: The Anthropology of Skill. V: M. B. Schiffer (ur.), *Anthropological Perspectives on Technology*. Albuquerque: University of New Mexico Press, 2001.

ILO (International Labour Office): *Non-standard Employment Around the World: Understanding Challenges, Shaping Prospects*. Ženeva: ILO, 2016.

JOVAN, Janko: *Domači obrti na Kranjskem*. Ljubljana: Katoliška tiskarna, 1903–1905.

KOCKA, Jürgen (ur.): *Work in a Modern Society: The German Historical Experience in Comparative Perspective*. New York in Oxford: Berghahn Books, 2010.

KOCKA, Jürgen: *Capitalism: A Short History*. Princeton in Oxford: Princeton University Press, 2016.

KOMLOSY, Andrea: *Delo: Globalnohistorična perspektiva od 13. do 21. stoletja*. Ljubljana: Založba / *cf, 2021.

KORUN HOČEVAR, Maja (ur.): *Delavnica, polna nereda: Sodobni rokodelci in oblikovalci v Sloveniji*. Ljubljana: Zavod lab laar, 2014.

KOZOROG, Miha: The Ecosystem Ideal and Local Neoliberalism of the Young Entrepreneur: The Millennials' Entrepreneurial Environment in Slovenia. *Etnološka tribina: Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva* 48/41, 2018, 259–280.

KREMENŠEK, Slavko: *Ljubljansko naselje Zelena jama kot etnološki problem*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1970.

KREMENŠEK, Slavko: Izvir in okolje delavk ljubljanske tobačne tovarne do prve svetovne vojne. *Slovenski etnograf* 29, 1976, 91–100.

KREMENŠEK, Slavko: Družbeni temelji razvoja slovenske etnološke misli. V: Slavko Kremenšek in Angelos Baš, *Pogledi na etnologijo*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1978, 9–65.

KREMENŠEK, Slavko: *Suburban Villagers: A Case Study of the Village of Moste near Ljubljana (Slovenia, Yugoslavia: The Transformation of a Rural Society, 1780–1931)*. Amherst: University of Massachusetts, 1979.

KRESAL, France: *Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od liberalizma do druge svetovne vojne*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1998.

LAZZARATO, Maurizio: Immaterial Labor. V: Paolo Virno in Michael Hardt (ur.), *Radical Thought in Italy*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996, 133–147.

LITTLEFIELD, Alice: Exploitation and the Expansion of Capitalism: The Case of the Hammock Industry of Yucatan. *American Ethnologist* 5/3, 1978, 495–508.

LUCKMAN, Susan: *Craft and the Creative Economy*. New York: Palgrave Macmillan, 2015.

MASCIA-LEES, Frances E. (ur.): *A Companion to the Anthropology of the Body and Embodiment*. Malden (MA): Wiley-Blackwell, 2011.

MARX, Karl: *Capital: A critique of Political Economy*. London: Penguin, 1976 [1867].

MARX, Karl in Friedrich Engels: *The Communist Manifesto*. London: Penguin Books, 1967 [1988].

MOHORIC, Ivan: Problematika domače obrti v zadnjem stoletju. *Slovenski etnograf* 3/4, 1950–1951, 9–27.

MOHORIC, Ivan: Zgodovina plavža v Železnikih. *Kronika* 2/2, 1954, 95–100.

MOHORIC, Ivan: Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1969.

MOLICNIK, Vesna: Monografija in spremljajoča razstava Janeza Bogataja (1999), Mojstrovine Slovenije: Srečanja s sodobnimi rokodelci. *Glasnik slovenskega etnološkega društva* 39/1, 1999, 57.

MURŠIČ, Rajko: O razmerju med etnologijo in kulturno antropologijo ter predvsem o teoriji v etnologiji. *Glasnik slovenskega etnološkega društva* 34/1–2, 1994, 10–16.

MURŠIČ, Rajko: Dr. Slavko (Vekoslav) Kremenšek. *Etnolog. Nova vrsta* 31/2, 2021a, 289–296.

MURŠIČ, Rajko: Slovenska etnologija in njena razpotja: Od kritike ljudske kulture do njenih uporabnih snovanj. V: Katja Mahnič in Barbara Pihler Ciglič (ur.), *O poslanstvu humanistike in družboslovja: Ob stoletnici Filozofske Fakultete Univerze v Ljubljani*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2021b, 89–114.

NAYLOR, Gillian: *The Arts and Crafts Movement: A study of its Sources, Ideals and Influence on Design Theory*. London: Studio Vista, 1971.

NIERLING, Linda: »This is a Bit of the Good Life«: Recognition of Unpaid Work from the Perspective of Degrowth. *Ecological Economics* 84, 2012, 240–246.

NOVAK, Vilko: Pridelovanje lanu v Slovenski Krajini. *Etnolog. Glasilo Etnografskega muzeja v Ljubljani* 17, 1944, 61–62.

NOVAK, Vilko: Lončarstvo v Prekmurju. *Slovenski etnograf* 3/4, 1950–1951, 111–130.

OREL, Boris: Domača delavnost in obrt v etnografiji. *Slovenski etnograf* 3/4, 1950–1951, 7–8.

PAREDES, Alyssa: The Problem of Mechanization: Craft, Machines, and 'Centering' in a Japanese Mingei Pottery Village. *Journal of Material Culture* 23/2, 2017, 133–150.

PLANT, Sadie: *Zeros + Ones*. New York: Doubleday, 1997.

POLJAK ISTENIČ, Saša: *Tradicija v sodobnosti: Janče – zeleni prag Ljubljane*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2013.

PRENTICE, Rebecca: Knowledge, Skill, and the Inculcation of the Anthropologist: Reflections on Learning to Sew in the Field. *Anthropology of Work Review* 29/3, 2008, 54–61.

RISATTI, Howard: *A Theory of Craft: Function and Aesthetic Expression*. Chapel Hill: University of Carolina Press, 2007.

ROY, Donald F.: Banana Time: Job Satisfaction and Informal Interaction. *Human Organization* 18/4, 1959, 158–168.

SANCHEZ, Andrew: Technologies of transformation. V: Sharryn Kasmir in Leslie Gill (ur.), *The Routledge Handbook of the Anthropology of Labor*. London in New York: Routledge, 2022, 361–371.

SENNETT, Richard: *The Craftsman*. New Haven: Yale University Press, 2008.

SLAVEC-GRADIŠNIK, Ingrid: *Etnologija na Slovenskem: Med čermi narodopisja in antropologije*. Ljubljana: Založba ZRC, 2000.

SLAVEC-GRADIŠNIK, Ingrid: Etnologija v Sloveniji in Srbiji. Dve tradiciji »jugoslovanske« etnologije? *Traditiones* 39, 2010, 17–35.

SPITTLER, Gerd: Beginnings of the Anthropology of Work: Nineteenth-Century Social Scientists and their Influence on Ethnography. V: Jürgen Kocka (ur.), *Work in a Modern Society: The German Historical Experience in Comparative Perspective*. New York: Berghahn Books, 2010, 37–53.

SPITTLER, Gerd: Work. V: Hilary Callan (ur.), *The International Encyclopedia of Anthropology*. Hoboken (NJ): Wiley-Blackwell, 2018.

STANONIK, Franc: Zakonske podlage za sistemsko ureditev področja rokodelstva. V: Veronika Zavratnik in Mateja Habinc (ur.), *Rokodelstvo na Slovenskem: Sodobni izzivi in perspektive*. Ljubljana: Založba Univerze v Ljubljani, 2022, 39–47.

STRÜMPPELL, Christian: The Anthropology of Work and Labour: Editorial Note. *Ethnoscripts* 19/2, 2017, 5–14.

ŠMITEK, Zmago: Delovne skupnosti. V: Slavko Kremenšek, Vilko Novak in Vilko Vodusek (ur.): *Vprašalnice VIII: Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja*. Ljubljana: Raziskovalna skupnost slovenskih etnologov, 1977, 1–24.

ŠMITEK, Zmago: Kam z antropologijo? *Glasnik slovenskega etnološkega društva* 31/1–2, 1991, 16–18.

ŠMITEK, Zmago in Božidar Jezernik: Antropološka tradicija na Slovenskem. *Etnolog* 53/2, 1992, 259–266.

THOMPSON, Edward P.: Time, Work-Discipline and Industrial Capitalism. *Past & Present* 38/1, 1967, 56–97.

TRBANC, Martina: Zaposlenost in marginalnost. *Družboslovne razprave* 8/12, 1991, 35–51.

TROŠT, Janko: Ribniška suha roba v lesni domači obrti. *Slovenski etnograf* 3/4, 1950–1951, 28–67.

URCIUOLI, Bonnie: Skills and Selves in the New Workplace. *American Ethnologist* 35/2, 2008, 211–228.

VALENČIČ, Vlado: O slamnikarski domači obrti. V: *Kamniški zbornik*. Kamnik: Občina Kamnik, 1959, 165–193.

VINCENT, Olga in Amanda Brandellero: Transforming Work: A Critical Literature Review on Degrowth, Post-Growth, Post-capitalism and Craft Labor. *Journal of Cleaner Production* 430, 2023, 1–9.

VODOPIVEC, Nina: *Labirinti postsocializma: Socialni spomin tekstilnih delavk in delavcev*. Ljubljana: ISH, 2007.

VREČER, Natalija: Etnologija ali/in kulturna antropologija: To je zdaj vprašanje. *Glasnik slovenskega etnološkega društva* 31/1–2, 1991, 20–23.

WALLMAN, Sandra: Introduction. V: Sandra Wallman (ur.), *Social Anthropology of Work*. London: Academic Press, 1979, 1–24.

WILSON, Ara: Anthropology and the Radical Philosophy of Antonio Negri and Michael Hardt. *Focaal* 64, 2012, 3–15.

YANAGISAKO, Sylvia: Immaterial and Industrial Labor: On False Binaries in Hardt and Negri's trilogy. *Focaal* 64, 2012, 16–23.

ZORR – Zakon o ohranjanju rokodelstva. *Uradni list RS* 78, 19. julij 2023.

Handicraft as Work: Studying Handicraft through the Lens of the Anthropology of Work

The article explores ethnological and anthropological research on handicrafts through the lens of the anthropology of work, a subdiscipline of cultural anthropology concerned with the cultural and social dimensions of work and labour. Drawing on broad anthropological definitions of work, the author first argues that handicrafts represent a typical form of energy expenditure aimed at satisfying material needs. However, they have remained on the margins of mainstream labour activities ever since the early stages of capitalism. This marginalization is partly due to specific taxation and regulatory regimes, but more significantly, because handicraft has typically functioned as an ancillary activity that only modestly supplements a person's primary source of income.

Slovenian ethnologists began focusing on handicrafts in the early 20th century, but in line with prevailing trends in ethnology at the time, this interest was initially framed largely in terms of material culture and cultural heritage. The notable exceptions were scholars engaged in social history, although even they only paid limited attention to the political, relational, cognitive, and affective dimensions of craftsmanship; that is, some of the dimensions central to the anthropology of work. Paradigmatic shifts in Slovenian ethnology during the 1960s and 1970s expanded the scope of handicraft research but also marginalized it. Meanwhile, the anthropology of work was only beginning to be established and formalized on a global scale.

To study handicrafts through the lens of contemporary anthropology of work, we must consider their role in a post-industrial society, increasingly shaped by what some scholars term “immaterial” labour, often characterized as qualitatively distinct from traditional manual or physical labour. A closer examination, however, reveals numerous immaterial aspects of craft work – communication, social interaction, cooperation, relationship-building, and more – which challenge the dichotomy between material and immaterial labour. In this context, handicraft, with its unique rhythms and time regimes, can serve as a counterpoint to capitalist mass production and may offer inspiration for anti-systemic or ecological movements. Conversely, contemporary (and urban) handicraft workshops can also be seen as reinforcing capitalist class structures. Anthropology's task in these circumstances may be to examine the ways in which this kind of ‘work’ is embedded in broader frameworks of community action and sociality.

